

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№4/2024, 193-202

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

УДК: 34.01 + 28-1

DOI: [10.52754/16948610_2024_4_19](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_4_19)

**ИСЛАМ УКУК ДОКТРИНАСЫНДА АДАМДЫН УКУКТУК КАТНАШТЫН
СУБЪЕКТИСИ БОЛУП ЭСЕПТЕЛИШИНИН НЕГИЗДЕРИ**

ОСНОВЫ РАССМОТРЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА КАК СУБЪЕКТА ПРАВООТНОШЕНИЙ В
ДОКТРИНЕ ИСЛАМСКОГО ПРАВА

BASIS OF CONSIDERATION OF HUMAN AS SUBJECT OF LEGAL RELATIONSHIP IN
THE DOCTRINE OF ISLAMIC LAW

Себетов Жаркынбай

Себетов Жаркынбай

Sebetov Zharkynbay

Ош мамлекеттик университети

Ошский государственный университет

Osh State University

jsebetov@oshsu.kg

ORCID: 0009-0003-6379-3423

ИСЛАМ УКУК ДОКТРИНАСЫНДА АДАМДЫН УКУКТУК КАТНАШТЫН СУБЪЕКТИСИ БОЛУП ЭСЕПТЕЛИШИНИН НЕГИЗДЕРИ

Аннотация

Укуктук катнаштын субъектиси болуп укуктук катнашка катышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ жана юридикалык милдеттерди алып жүрүү мүмкүнчүлүгү бар жактар болуп эсептелет. Укуктук катнаштын субъектиси болуп эсептеле турган жак айрым жөндөмдөргө ээ болушу керек. Мына ошондо гана анда субъективдүү укуктарды жана юридикалык милдеттерди алып баруу мүмкүнчүлүгү жаралат. Негизги укук тутумдарынын (укук түркүмдөрүнүн) бири катары Ислам укук доктринасында да бул маселеге дыкат көңүл бурулган. Бул макалада Ислам укук доктринасында адамдын укуктук катнаштын субъектиси болуп эсептелүүсүнүн шарттары, анын маани-маңызы, түрлөрү жана укуктук катнаштын субъектиси катары адамдын жашоосундагы юридикалык жүрүм-турумдарына тийгизген таасири изилденген.

Ачык сөздөр: Ислам укугу, укуктук катнаш, укук субъектиси, укукка жөндөмдүүлүк, аракетке жөндөмдүүлүк

ОСНОВЫ РАССМОТРЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА КАК СУБЪЕКТА ПРАВООТНОШЕНИЙ В ДОКТРИНЕ ИСЛАМСКОГО ПРАВА

BASIS OF CONSIDERATION OF HUMAN AS SUBJECT OF LEGAL RELATIONSHIP IN THE DOCTRINE OF ISLAMIC LAW

Аннотация

Субъектами правоотношений являются лица, имеющие возможность участвовать в правоотношениях и обладающие способностью нести юридические обязательства. Лицо, которое может считаться субъектом правоотношения, должно обладать определенными способностями. Только тогда он сможет осуществлять субъективные права и юридические обязанности. Доктрина исламского права, являющаяся одной из основных правовых систем, уделила этому вопросу внимание. В данной статье рассматриваются условия признания субъекта правоотношений в учении исламского права, его значение, виды и влияние на правовое поведение человека в его жизни как субъекта правоотношений.

Abstract

Subjects of legal relations are persons who have the opportunity to participate in legal relations and have the ability to enter into legal obligations. A person who can be considered a subject of a legal relationship must possess certain abilities. Only then he will be able to exercise subjective rights and legal obligations. The doctrine of Islamic law, which is one of the main legal systems, paid attention to this issue. In this article, the conditions of recognition of the subject of legal relations in the teaching of Islamic law, its importance, types and influence on the legal behavior of a person in his life as a subject of legal relations are considered.

Ключевые слова: Исламское право, правоотношения, субъект права, правоспособность, дееспособность

Keywords: Islamic law, legal relationship, legal subject, legal capacity, capacity to act

Киришүү

Адам баласынын эки дүйнөдөгү жашоосун бир бүтүн катары караган жана баалуулуктарды карманганда бактылуулукту убада кылган диндин да, коомдук жашоонун ажырагыс бөлүгү болгон өз ара карым-катыштарды адилеттүүлүк идеясынын негизинде жөнгө салган жана буларга тиешелүү нормаларды белгилеген укуктун да субъектиси инсан болуп саналат. Анткени диний-укуктук жоопкерчилик түшүнүү/аңдоо жана ишке ашыруу жөндөмүнө көз каранды. Ал эми бул өзгөчөлүктөр инсанда гана кездешет. Куранда асман менен жер көтөрө албай турган аманатты адам баласы мойнуна алганы айтылат (Кураны Карим, 7/72; 17/13; 33/72). Азирети Пайгамбардын хадистеринде да жаныбар, кудук сыяктуу жандуу жана жансыздарга жоопкерчилик жүктөлбөй турганы айтылып (Бухарий, 2009, б. 298), жоопкерчилик алганга бир гана адам баласы жөндөмдүү экени белгиленген. Ошондуктан, дин жана укук тарабынан берилген укуктарга ээлик кыла турган, сөз жана жүрүм-туруму менен жоопкерчилик ала турган жандуу бир гана инсан болуп эсептелет.

Жашы, жынысы, улуту ж.б. карабастан бардык адамдар дин менен укуктун потенциалдуу субъектиси катары каралат. Ошону менен бирге укуктарга ээ болуу жана диний-укуктук ченемдерге жоопкер болуу адамдын өмүрүнүн өнүгүү этаптарына жана ар кайсы өңүттөн ээ боло турган өзгөчөлүктөргө жараша айырмаланып турат. Ушул себептен адамдын жашоосу анын киши катары пайда болушунан тартып өмүрүнүн аягына чейин аңдап-түшүнүү жана ишке ашыруу күчү жагынан изилденет.

Диний-укуктук жактан адамдын укуктарга ээ болуу жана жоопкерчилик алуу жөндөмүнүн башталышынын мааниси чоң. Ислам укук таануучулары түйүлдүктүн эненин курсагында пайда болушу менен укуктук жактан инсан деген статуска ээ болорун айтышат (Эрдем жана Көсө, 2018, б. 202). Эненин курсагындагы түйүлдүк өз алдынча инсан болбосо да, белгилүү бир убакыттан кийин энеден бөлүнүп, өз алдынча инсанга айлануу мүмкүнчүлүгү бар. Мына ушул өзгөчөлүгүнөн улам тирүү төрөлүү шарты менен айрым укуктарга ээ боло алат. Мисалы, текке ээ болуу, мурас алуу укугу сыяктуу.

Түйүлдүктүн эненин курсагында пайда болушу менен башталган инсандык статус өлүм менен аяктайт. Жасалма дем алдыруу аппараты менен болсо дагы жашоосу уланып жаткан адамга өлүм корутундусу чыгарылбайт. Адамдын өмүрүнүн аякташы биологиялык өлүм (чыныгы өлүм) менен болот. Ошону менен бирге кайда экени билинбеген, тирүү же өлүү экени белгисиз болгон киши (мафкуд)¹ тууралуу да өлгөндүгү тууралуу сот тарабынан чечим чыгарылышы мүмкүн.

Адам баласы дин жана укуктун субъектиси болгону менен, диний-укуктук укуктарга компетенттүү болуу жана жоопкерчилик алууга жөндөмдүү болуу үчүн айрым шарттар талап кылынат. Ошондуктан адамдын өмүрүн биологиялык жана психикалык өнүгүүсүн эске алып жөндөмдүүлүк жагынан изилдөө зарылчылыгы келип чыгат.

¹ Кайда экени билинбеген жана тирүү же өлүү экени белгисиз болгон киши *мафкуд* (المفقود), тирүү экени белгилүү болгону менен кайда экени белгисиз киши *гаиб* (الغائب) деп аталат.

1. Жөндөмдүүлүктүн маани-маңызы

Ислам укугу адабияттарында жөндөмдүүлүктү туюнтуу үчүн ахлият деген термин колдонулат. Араб тилиндеги сөз болгон ахлият (الأَهْلِيَّةُ) “бийлик, ылайыктуулук, компетенттүүлүк, татыктуулук, жөндөмдүүлүк” сыяктуу маанилерди билдирет. Ал эми Ал эми Ислам укугу доктринасында *инсанды диний-укуктук катнаштын субъектиси болууга ылайыктуу кылган өзгөчөлүк* ахлият деп аталат (Зарка, 2004, б. 783). Ошондой эле, дин жана укук алдындагы юридикалык мааниге ээ боло турган жүрүм-туруму (сөз жана кыймыл-аракеттери) да ахлиятка негизделет.

Мына ушул жөндөмгө ээ болгон адам ибадаттарды аткарууга милдеттүү, кылган иштеринен жооптуу болуп, кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылышы мүмкүн.

2. Жөндөмдүүлүктүн элементтери

Дин жана укук тарабынан таанылган укуктарга ээ болуу үчүн кишиде жандын болушу жетиштүү деп эсептелет. Ал эми милдеттерге жооптуу болуу үчүн айрым шарттар орундалышы керек. Ошондуктан жөндөмдүүлүк диний-укуктук нормаларды *андап-түшүнүү жөндөмү* жана аларды *ишке ашыруу кудурети* болуп эки негизге таянат (Себетов, 2023, б. 12). Диний-укуктук талаптардын максаты кишинин өзүнө жүктөлгөн милдетти толук аткаруусу болуп эсептелет. Ал эми бул кишинин өзүнөн талап кылынган жүрүм-турум жана иштерди толук билүүсү менен ишке ашат. Бирок, бул жердеги билүүдөн максат – практика жүзүндө билүү эмес, аткарыла турган жүрүм-турум жана иштер жөнүндө маалымат алуу мүмкүнчүлүгүнүн бар болушу.

Диний-укуктук нормаларды аткаруу бир гана билүү менен ишке ашпайт. Ошол эле учурда аткарыла турган жүрүм-турум кишинин күчү жете турган деңгээлде болушу керек. Кишинин аткара турган милдети анын күчү жетпей турган мүнөздө болбошу керек. Мына ошондон улам ибадаттарды аткарууга милдеттүү болуу үчүн кишинин акыл-эси ордунда болуу менен бирге физиологиялык жактан да жетилиши, тактап айтканда балагат курагына жетиши керек.

Диний өкүмдөрдүн негизги максаты – Алла Таалага баш ийүү негизинде пенделердин сыналуусу. Ал эми сыноо милдетти андап-түшүнүү жана аткаруу күчү бар болгондо гана ишке ашышы мүмкүн. Ошондуктан андап-түшүнүү жөндөмү болбогону үчүн *акыл-эси кемдер (мажнун-المَجْنُون)* менен *балалыктын алгачкы этабындагы балдар (гайру мумайийиз-غَيْرُ الْمُمَيِّز)* толук түрдө жөндөмдүүлүгү жок деп эсептелет. Ал эми карылыктан улам акыл-эси келип-кетип тургандар (*маътух-المَعْتُوهُ*) менен *балагат жашына жете элек жеткинчек курагындагы балдар (мумайийиз-المُمَيِّز)* толук эмес жөндөмдүүлүккө ээ.

3. Жөндөмдүүлүктүн түрлөрү

Жөндөмдүүлүктүн пассивдүү жана активдүү болуп эки тарабы бар. Пассивдүү тарабы укуктарга ээ болуу мүмкүнчүлүгү болуп саналат жана бул үчүн кишинин тирүү болушу гана жетиштүү. Активдүү тарабы укуктарды пайдалануу, диний-юридикалык натыйжа пайда кылуучу мүнөздөгү өзүнүн эркин билдирип, жүрүм-турумда болуу; сөз жана жүрүм-турумдары үчүн жарандык-кылмыш жоопкерчилигин алуу; диний милдеттерди аткарууга

жооптуу болуу болуп саналат жана бул адамдын физиологиялык-психикалык өнүгүүсүнө жараша пайда болот. Бул эки аспект боюнча жөндөмдүүлүк/ахлият экиге бөлүнөт: укукка жөндөмдүүлүк/ахлият ал-вужууб (أَهْلِيَّةُ الْوَجُوبِ) жана аракетке жөндөмдүүлүк/ахлият ал-адаа (أَهْلِيَّةُ الْأَدَاءِ).

3.1. Укукка жөндөмдүүлүк

Укукка жөндөмдүүлүк – адамдын диний-юридикалык укуктардын жана милдеттердин пайда болушуна ылайыктуу болуу жөндөмдүүлүгү. Жөндөмдүүлүктүн бул түрүнүн негизин адамдын тирүү (жандуу) болушу түзөт. Ошондуктан жашына, акыл-эсинин деңгээлине карабай тирүү болгон (жаны бар болгон) ар бир адам укук жөндөмдүүлүгүнө ээ болуп эсептелет (Зарка, 2004, б. 785). Ошондуктан мында укуктардын жана милдеттердин пайда болушу үчүн эч кандай аракеттин зарылчылыгы жок, алар өзүнөн-өзү пайда болот. Ушул себептен улам укук жөндөмдүүлүгү пассивдүү жөндөмдүүлүк болуп саналат.

Ислам укук таануучулары укукка жөндөмдүүлүктү “зиммат”² термини менен түшүндүрүшөт. Зиммат адамды диний-укуктук милдеттин субъекти болууга ылайыктуу кылган өзгөчөлүктү билдирет (Эрдем жана Көсө, 2018, б. 233). Акылга жана эркке таянып, аң-сезимдүү тандоо жасоо жөндөмдүүлүгү бир гана адамга таандык болгондуктан зиммат адамда гана бар. Ошондуктан укук жана милдеттердин негизин зимматка ээ болуу түзөт. Ар бир тирүү адам жашына, жынысына, акыл-эс жөндөмүнө жана башка өзгөчөлүктөрүнө карабастан укук жөндөмдүүлүгүнө ээ. Бул жагынан алганда укук жөндөмдүүлүгүндө жалпылык жана теңдик принциптери бар экенин көрө алабыз.

Укукка жөндөмдүүлүккө байланыштуу укук жана милдеттердин катарына мурас, керээз (осуят) же сатып алуу жолу менен мүлккө ээ болуу, өзүнө келтирилген зыяндын ордун толтуртуу же жакындарынан алимент (нафака) алуу укугуна ээ болуу, ошондой эле ата-тек, хидаана³, вақыфтан⁴ пайдалануу укугу жана мыйзамсыз иш-аракетинен улам келтирилген зыяндын ордун толтуруу милдети кирет. Бирок, укук жөндөмдүүлүгүнүн маңызын адамдын укуктарынан пайдалануусу түзөт, ал эми милдеттүү болуу жагы башка адамдардын укуктарын коргоого тиешелүү чара болуп саналат.

Ислам укук доктринасында адамдын укук субъектилиги эненин курсагында пайда болушу менен башталат (Зарка, 2004, б. 791). Бирок бул мезгилде анын инсандыгы толук эмес болот, демек укук жөндөмдүүлүгү да толук эмес деп эсептелет. Төрөлгөндөн тартып өлгөнгө чейин толук инсан катары укук жөндөмдүүлүгү да толук болот. Ошондуктан ал толук эмес укук жөндөмдүүлүгү жана толук укук жөндөмдүүлүгү болуп экиге бөлүнүп каралат.

² Зиммат (الزِمَّة) – адамдын укук жана милдеттеринин бар болушунун негизи деген мааниге келген жана жалпысынан азыркы учурдагы укук таануудагы инсан/жаран түшүнүгүнө дал келген фыкх термини.

³ Жашы жете элек балдарды тарбиялоо, өстүрүп жетилтүү жана коргоо үчүн ыйгарым укуктуу жак тарабынан белгилүү бир адамдарга берилген укук жана жоопкерчилик хидаана деп аталат.

⁴ Өз ээсинин бир мүлктү диний, коомдук жана кайрымдуулук иштерине туруктуу бөлүп берүүсү.

3.1.1. Толук эмес укук жөндөмдүүлүгү

Толук эмес укук жөндөмдүүлүгү – адамдын пайдасына гана боло турган кээ бир укуктардын пайда болушуна жарамдуу болушу. Бул энинин курсагындагы түйүлдүккө гана тиешелүү. Түйүлдүк толугу менен өз алдынча укуктук субъектиликке ээ эмес, башкача айтканда, энесинин бир органы сыяктуу. Бирок, ошол эле учурда ал тирүү организм жана белгилүү бир убакыттан кийин өз алдынча инсандыкка ээ болуу жөндөмүнө ээ. Бул эки тараптуу кубулуш түйүлдүктү толук эмес болсо да инсандык статуска жана жөндөмдүүлүккө ээ деп кабыл алуу зарылчылыгын пайда кылат (Себетов, 2023, б. 15).

Толук эмес укук жөндөмдүүлүгү төрөткө чейин кечиктирилиши зыян алып келүү ыктымалы болгон укуктардын гана пайда болушуна мүмкүндүк берет. Ал эми бул укуктар болсо, ата-тек укугу менен мураска ээ болуу, керээз алуу жана вақыф кирешелеринен пайдалануу сыяктуу жарактуу болушу үчүн кабыл алууну талап кылбаган каржылык укуктар болуп саналат (Зарка, 2004, б. 792). Түйүлдүктүн пайдасы эске алынып аныкталган бул укуктар ал толук инсандыкка ээ болбогондуктан, валий (мыйзамдуу өкүл/камкорчу) тарабынан коргоого алынат. Бирок, түйүлдүккө байланыштуу мындай каржылык укуктар жөнүндө сөз кылуу үчүн, ага вақыф жана керээз кылынган учурда же мурас калтырган киши өлгөндө энинин жатынында болушу, ал эми бул укуктардын анын наамына өтүшү үчүн тирүү төрөлүшү керек. Ошондуктан толук эмес укук жөндөмдүүлүгү түйүлдүк энинин курсагына түшкөндөн башталып, төрөлгөнгө чейинки убакытты камтыйт.

3.1.2. Толук укук жөндөмдүүлүгү

Толук укук жөндөмдүүлүгү – адамдын пайдасына жана зыянына болгон укуктардын жана милдеттердин пайда болушуна жарамдуу болуу абалы. Мында укукка ээ болуу менен бирге, адамдын каржылык карызга кирүү сыяктуу кишилигинин бар болушуна байланыштуу милдеттенмелерге жөндөмдүү деп эсептелиши да эске алынат.

Толук укук жөндөмдүүлүгү тирүү төрөлүү менен башталат жана өлгөнгө чейин уланат. Демек, ар бир тирүү адам толук укук жөндөмдүүлүгүнө ээ жана бул жөндөмдүүлүктөн келип чыккан бардык укуктарга жана милдеттерге толук түрдө жарамдуу. Мурас алуу укугуна ээ болуу, анын наамына сатылып алынган же белекке берилген мүлккө ээлик кылуу сыяктуу укуктарга ээ болуу менен бирге, анын наамына сатып алынган мүлктүн баасын төлөө, тууганчылык нафакасын төлөөгө милдеттүү болуу, мыйзамсыз аракеттеринен келип чыккан зыяндын ордун толтуруу үчүн жоопкерчилик тартуу сыяктуу милдеттер толук укук жөндөмдүүлүгүнө негизделет.

Ар бир адам төрөлгөндөн баштап каржылык укуктардан пайдаланууга жана каржылык милдеттерди өзүнө алууга толук жөндөмдүү. Бирок укук жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу укуктарды кабыл алуу жана башкаруу, милдеттерди аткаруу сыяктуу маселелер мыйзамдуу өкүлдөр аркылуу ишке ашырылышы мүмкүн (Себетов, 2023, б. 16). Анткени укуктарды ишке ашыруу аракетке жөндөмдүүлүктү талап кылат. Укук жөндөмдүүлүгү башка бирөөнүн наамына жасалышы мүмкүн болгон иштерди гана камтыгандыктан, ыйман, денеге байланыштуу ибадат жана каржылык тарабы болбогон жаза жоопкерчилиги сыяктуу

милдеттерди аткарууга укук жөндөмдүүлүгүнүн бар болушу жетиштүү эмес, ал үчүн аракетке жөндөмдүүлүктүн бар болушу талап кылынат.

3.2. Аракетке жөндөмдүүлүк

Аракетке жөндөмдүүлүк – адамга диний кайрылуунун багытталышына жана аны аткарууга, диний жана юридикалык жактан этибарга алына тургандай мүнөздө жүрүм-турумдарды аткарууга, юридикалык иш-аракет кылууга мүмкүндүк берген жөндөм. Аракетке жөндөмдүүлүк менен бир тараптан ишенимден тартып ибадаттарга чейин бардык диний талаптарга жоопкер болуу, экинчи тараптан укукка жөндөмдүүлүк аркылуу ээ болунган укуктарды өз алдынча колдонуу, жүрүм-туруму аркылуу укуктарга ээ болуу жана милдеттерди жүктөнүү, сөздөрүнүн жана иш-аракеттеринин юридикалык жоопкерчилигин тартуу мүмкүн болот.

Аракетке жөндөмдүүлүк укукка жөндөмдүүлүк сыяктуу тубаса пайда боло турган нерсе болбогондуктан, мындай жөндөм бардык адамда боло бербейт. Адамдын жанынын болушу укук жөндөмдүүлүгүнүн негизин түзсө, аракет жөндөмдүүлүгүнүн негизин акыл-эс түзөт (Çalış, 2020, s. 267). Ошондуктан, бул жөндөмдүүлүккө белгилүү бир өзгөчөлүктөргө ээ адамдар гана ээ болот деп эсептелет. Башкача айтканда, аракетке жөндөмдүүлүк ой жүгүртүүсү жана эрки жетилген, жасаган ишинин натыйжасын түшүнүп, эркин аракет кыла ала турган адамдарда гана бар болот. Бул өзгөчөлүктөн улам, аракетке жөндөмдүүлүк тубаса эмес, кийин пайда боло турган жөндөм болуп саналат. Экинчи жагынан, аракет жөндөмдүүлүгүнүн негизи болгон акыл-эс жана физиологиялык жактан жетилүү ар бир адамда бирдей болбогондуктан, мында жалпылык жана теңдик принциптери жок экенин көрүүгө болот.

Аракетке жөндөмдүү адам башка бирөөнүн уруксаты же макулдугусуз укуктарды же милдеттерди жаратуучу билдирүү жасай алат. Анткени, анын өзүндө жана мүлкүндө эч кимдин көзөмөлчүлүгү жок. Жөндөмдүүлүк адамдын диний-укуктук жоопкерчиликти өзүнө алуу жана өз иштерин жүргүзүү укугун билдирсе, көзөмөлчүлүк башка адамдын иштерин аткаруу мүмкүнчүлүгү болуп саналат.

Белгилүү бир деңгээлде акыл-эс жана физиологиялык жактан жетилбегендердин аракетке жөндөмдүүлүгүнүн чектелиши алардын күнүмдүк жашоодо зыянга кабылуусунун алдын алуу жана мыйзам бузган учурда эч кандай жоопкерчилик тартпоо же жоопкерчиликти жеңилдетүү максатын көздөйт.

Адам алгач укук жөндөмдүүлүгүнө жана ал тарабынан каралган кээ бир укуктарга ээ болсо, анын психикалык жана физиологиялык өнүгүүсү менен катар укуктарды жеке колдонууга же өз бүтүмү аркылуу карыз алууга кошумча укуктарды берет жана жөндөмдүүлүгүнүн чөйрөсү кеңейет. Мунун натыйжасында аракет жөндөмдүүлүгү укук жөндөмдүүлүгүндөй дароо эмес, акырындык менен психикалык жана физиологиялык өнүгүүгө параллелдүү пайда болот. Тамйиз⁵ менен толук эмес болуп башталган аракет жөндөмдүүлүгү физиологиялык жана психологиялык жактан өсүп-жетилүүнүн (булуг жана

⁵ Сөзүнүн жана кыймыл-аракеттеринин себеп жана натыйжаларын түшүнүү жана өз эркин ушуга ылайык колдоно билүү кудурети.

рушд) аякташы менен толукталат. Андан ары адам бардык диний-укуктук милдеттер үчүн жоопкерчиликтүү болуп, бардык укуктарды жеке өзү колдоно алат. Ислам укук таануучулары адамдын психикалык-физиологиялык өнүгүүсүн эске алып аракет жөндөмдүүлүгүн *толук эмес* жана *толук* деп экиге бөлүп карашкан.

3.2.1. Толук эмес аракет жөндөмдүүлүгү

Толук жөндөмдүүлүктүн элементтери такыр жок болгон учурда жөндөмдүүлүк жөнүндө сөз кылуу мүмкүн эмес. Ал эми элементтердеги кемчилик кээ бир жагынан жөндөмдүүлүк жөнүндө сөз кылууга мүмкүндүк берет. Тамйиз курагына жеткен, бирок психикалык жана физиологиялык жактан өнүгүүсү аяктай электердин толук жөндөмдүү деп эсептелиши туура эмес, ошондой эле аларды толук жөндөмсүз деп эсептөөгө да болбойт. Анткени жөндөмдүүлүктүн негизги элементи болгон акыл-эстин жетилиши бир учурда эле ишке ашпайт, жашоого аралашып, тажрыйба аркылуу өнүгөт.

Бул жагдай инсандардын жөндөмдүүлүгүнө жана өнүгүүсүнө жараша айрым маселелер боюнча ыйгарым укуктарды берүүнү талап кылат. Демек, толук жөндөмдүүлүктүн элементтери жагынан кемчилиги бар адамдар толук эмес аракет жөндөмүнө ээ. Мындай адамдар юридикалык бүтүмдөрдүн айрымдарын өз алдынча, айрымдарын болсо мыйзамдуу өкүлдөрүнүн жардамы менен ишке ашыра алышат. Ошентип, жөндөмдүүлүгү толук эместер толук жөндөмдүүлүккө ээ боло турган мезгилге даярдалган болот.

Жогоруда айтылгандарды эске алганда, акыл жана тажрыйба жагынан өнүгүүсү толуктала элек жаш балдар (мумаййиз), мал-мүлкүн аң-сезимдин талабына жараша тескей албагандар (сафих) жана карылыктан улам акыл-эси келип-кетип турган адамдар (маътух) толук эмес аракет жөндөмдүүлүгүнө ээ. Жөндөмдүүлүгү толук эмес адамдар үчүн белгиленген жоболор адамдардын абалына жараша айырмаланат. Мисалы, сафих жана маътух адамдар мыйзамдуу өкүлдүн көзөмөлүнө каржылык иштерде гана кирет, андан башка иштерде толук жөндөмдүү деп эсептелишет. Мумаййиз балдар болсо, анда каржылык иштерде гана жөндөмдүүлүгү чектелип, белек (хиба) алуу сыяктуу толук пайдасына боло турган иштерде толук жөндөмдүүлүккө ээ; вакыф түзүү, керээз (осуят) кылуу сыяктуу чыгаша алып келе турган иштерде жөндөмдүүлүгү толук түрдө жок; пайдасына да, зыянына да болушу мүмкүн болгон жүрүм-турумдарды жасоо жагынан мыйзамдуу өкүлдүн көзөмөлүндө болот. Алардын зыянына боло турган жүрүм-турумдарына мыйзамдуу өкүлдүн да уруксат жана макулдук берүү укугу жок (Эрдем жана Көсө, 2018, б. 209). Аракет жөндөмдүүлүгү толук эместерге ибадаттарды аткаруу милдети жүктөлбөйт.

3.2.2. Толук аракет жөндөмдүүлүгү

Толук аракет жөндөмдүүлүгү *адамдын диний-укуктук катнаштын субъекти болушуна, диний жана юридикалык жактан жарамдуу боло тургандай сөз сүйлөөгө жана иш-аракет кылууга жөндөмдүү* болушун билдирет. Толук аракет жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу менен адам бардык ибадаттар үчүн жооптуу болуп эсептелет, сөзү жана иштери менен жаңы укуктарга ээ болуп, милдет алууга жарамдуу болот. Никеге туруу жана никени токтотуу сыяктуу иштери мыйзам ченемдүү, курамында кылмыштын белгилери бар болгон аракеттери үчүн жаза жоопкерчилиги да толук абалга келет.

Толук аракет жөндөмдүүлүгү үчүн эрезеге жетүү шарт. Тамйиз күчүнө ээ жана акыл-эси жайында болуп балагатка жеткендер каржылык иштерден тышкары бардык жүрүм-турумунда толук жөндөмдүүлүккө ээ болот. Каржылык иштерде толук аракет жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу үчүн балагат менен бирге эрезеге жетүү (рушд) да талап кылынат (Çalış, 2020, s. 272). Көбүнчө эрезеге жетүү балагат менен бирге пайда болсо да, кээде андан кийин ишке ашышы мүмкүн. Психикалык жана интеллектуалдык жактан жетилгендиктин көрүнүшү болуп эсептелген эрезеге жете электер өз мүлкүн түздөн-түз тескөө эркиндигине ээ эмес. “*Жетимдерди нике курагына жеткенге чейин сынап көргүлө, эгер аларда акыл-эсинин жетилгенин (эрезе/рушд) байкасаңар, мал-мүлктөрүн дароо бергиле*” (Кураны Карим, 4/6) деген Алла Тааланын өкүмү бул жобонун негизин түзөт.

Ошондуктан рушд жагынан жетилип балагатка жеткендер диний-укуктук жактан бардык милдеттерди аткарууга жана алардын мыйзам ченемдүү аткарылышына жөндөмдүү болушат. Рушд балагатка жеткенден кийинкиге калса же калыптангандан кийин жоголсо, каржылык маселелерден башка иштерде толук аракетке жөндөмдүүлүгү сакталат. Толук аракетке жөндөмдүүлүгү бар адамдар бардык сөздөрү жана иштери үчүн жеке жоопкерчилик тартышат.

Корутунду

Негизги укук тутумдарынын (укук түркүмдөрүнүн) бири катары Ислам укугу доктринасында да жөндөмдүүлүк теориясы кеңири изилденген маселелердин бири болуп саналат. Себеби, адамдын укуктук катнаштын субъектиси болуп эсептелиши, башкача айтканда дин тарабынан таанылган укуктарга ээ болушу жана милдеттенмелердин алып жүрүүчүсү болуп эсептелиши Ислам укугу адабияттарында ахлият деп аталган мына ушул жөндөмдүүлүктүн бар болуп-болбошуна көз каранды. Ислам укугу доктринасында укуктарга ээ болуу жана диний-укуктук ченемдерге жоопкер болуу адамдын өмүрүнүн өнүгүү этаптарына жана ар кайсы өнүгтөн ээ боло турган өзгөчөлүктөргө жараша айырмаланып турганын көрүүгө болот. Ошондуктан мында адамдын жашоосу анын киши катары пайда болушунан тартып өмүрүнүн аягына чейинки этаптарда аңдап-түшүнүү жана ишке ашыруу күчү жагынан изилденет. Ислам укук таануучулары түйүлдүктүн эненин курсагында пайда болушу менен укуктук жактан инсан деген статуска ээ болорун айтышып, анын толук эмес укук жөндөмдүүлүгүнө ээ экенин жакташат. Төрөлгөндөн тартып толук түрдө калыптанган укук жөндөмдүүлүгү өлүм менен аяктайт. Укук жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу үчүн жаштын жана акыл-эс деңгээлинин таасири жок. Ал эми аракет жөндөмдүүлүгү болсо, адамдын физиологиялык жана психологиялык жактан жетилишине жараша толук эмес жана толук болуп калыптанып отурат.

Колдонулган адабияттар

1. Bardakoğlu, A. (1994). *Ehliyet. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (10-т. 533-539-бб). İstanbul: TDV Yayınları.
2. Çalış, H. (2020). “Kişiler Hukuku”. Talip Türcan (Ed.), *İslam Hukuku El Kitabı* (261-280-бб). Ankara: Grafiker Yayınları.

3. Бухарий, М. И. (2009). *Сахих ал-Бухарий*. Бейрут: Дар ал-жийл ли ан-нашр ва ал-тибааъа ва ат-тавзийъ.

4. Зарка М. А. (2004). *ал-Мадхал ал-фыкхий ал-аамм ихраж ал-жадийд би татвийр фий ат-тартийб ва ат-табвийб ва зиядат*. Т. 2. Дамаск: Дар ал-калам.

5. Себетов, Ж. Б. (2023). *Ислам укугу: Жөндөмдүүлүк теориясы, үй-бүлө жана мурас*. Бишкек: Арашан гуманитардык институту.

6. *Бйык Куран жана кыргызча мааниси*. (2017). (котормону даярдагандар: Исмаилов А., Абдылдаев Д., Доолов С., Гавай С.). Бишкек: Түркия Диянет фонду жана Кыргызстан мусулмандарынын дин башкармалыгы.

7. Эрдем, М., Көсө, С. (2018). *Ислам укугуна киришүү*. Бишкек: Кыргыз-Түрк “Манас” Университети.